

Tapijontwerp (karton)

De landing van Scipio Africanus bij Carthago

Italiaanse kunstenaar

Rijksmuseum
Amsterdam

Ca. 1545, gerestaureerd omstreeks 1742. Gouache op papier, 248 x 257 cm.
Aangekocht van Kunsthandel Rob Kattenburg B.V.,

De aankoop voor het Rijksmuseum begin 2004 van een 16de-eeuws tapijtkarton – met royale steun van de Jaffé-Pierson Stichting en de Vereniging Rembrandt – werd door velen begroet als een buitengewoon belangrijke verrijking van het Nederlands kunstbezit. Inmiddels is de omstandige restauratie voltooid waardoor we veel meer te weten zijn gekomen over de conditie van het karton. Nadat was gebleken dat het Musée du Louvre een tiental jaren geleden een groter karton met dezelfde voorstelling had aangekocht hebben we de nieuwe aanwinst naar Parijs gebracht om de twee kartons met elkaar te vergelijken.

Detail, voor restauratie.

EEN SPECTACULAIR OBJECT

Toen het karton met de *Landing van Scipio in Afrika* aan het Rijksmuseum te koop werd aangeboden, wisten we onmiddellijk dat we – conservatoren van het Rijksprentenkabinet, de afdeling Schilderijen en de afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid – het wilden verwerven, ook al was het werk met onzekerheden omgeven. We wisten bijvoorbeeld niet wie het geschilderd had, en evenmin voor wie. We wisten niet hoe de toestand van conservering was. Wel was duidelijk dat iedereen die het zag er snel voor gewonnen was: het karton is een spectaculair en spannend object, en het vult een leemte in de Nederlandse kunstverzamelingen. Inmiddels weten we aanmerkelijk meer over het karton, en, al blijven heel wat raadsels onopgelost, het karton is bij iedere aanschouwing weer een verrassing. Het is goed om de vragen en de zekerheden eens op een rij te zetten.

VERVAARDIGING

Het karton is ongetwijfeld vervaardigd voor een Brussels weefatelier ter voorbereiding van één uit een reeks tapijten met de heldendaden van Scipio. Dergelijke reeksen werden in verschillende samenstelling, met verschillende ornamentranden, voor verschillende opdrachtgevers gemaakt. Omdat veel tapijtseries verloren zijn gegaan, is het lastig te achterhalen wat de onderlinge verhouding is geweest tussen de series en welke rol een bepaald karton daarbij heeft gespeeld. In het geval van het karton van het Rijksmuseum wordt aangenomen dat er een samenhang heeft bestaan met een serie voor de Franse koning Frans I uit het atelier van Willem de Pannemaker (werkzaam tussen 1535 en 1578; overleden in 1581). Die reeks is alleen uit kopieën bekend en het is twijfelachtig of het ontwerp met de Landing van Scipio onderdeel is geweest van deze eerste reeks. Wel is zeker dat het ontwerp op zeer verwante wijze is toegepast in een laat 16de-eeuwse serie uit het atelier van Jan Mattens (Brussel; overleden 1633-1634) en dat dat ontwerp ook nog eens op het eind van de 17de eeuw is geweven in de Manufacture des Gobelins in Parijs.¹ En dan is er het formidabele, maar slecht bewaard tapijtkarton in het Musée du Louvre dat ter voorbereiding van een uitvoering in het midden van de 16de eeuw moet zijn ontstaan. Daarop is ook de in Amsterdam ontbrekende rechterhelft van de voorstelling te zien, met Scipio staand op de voorplecht van een ander schip, en is de schaal van de figuren een slag groter. Bovendien zijn er in de compositie diverse verschillen aan te wijzen, maar daarop komen we nog terug.

De toestand van het nieuw verworven karton kon pas goed worden bestudeerd nadat het zorgvuldig van zijn latere linnen drager was verwijderd. Er zijn allerlei snijlijnen in het papier te zien, wat aanvankelijk tot het vermoeden leidde dat de kunstenaar zich tijdens het werk had bedacht en daarom figuren door andere had vervangen. Dat bleek niet het geval te zijn. Het centrale deel van de compositie blijkt op 16de-eeuws papier te zijn uitgevoerd terwijl de voorstelling daaromheen is aangevuld op papier met een watermerk met het jaartal 1742. De buitenste delen van het karton moeten omstreeks het midden van de 18de eeuw zo zeer beschadigd zijn geweest dat restauratie noodzakelijk was. Degene die dit werk ter hand heeft genomen moet zich nauwgezet hebben gebaseerd op de originele (maar kapotte) passages die precies overeenkomen met de latere wevingen en het karton in het Louvre.

VERGELIJKING MET KARTON UIT HET LOUVRE

De verschillen met het karton in het Louvre zijn van tweeërlei aard, wat ten volle tot ons doordrong toen we de kartons in Parijs naast elkaar konden bekijken. In de eerste plaats is er, zoals gezegd, het onderscheid in schaal. In de tweede plaats zijn er frappante verschillen in de compositie te zien. Zo staat er op het karton van het Rijksmuseum bijvoorbeeld een soldaat met een helm op achter de twee wijzende figuren op het achterschip. Deze soldaat staat daar zo wonderlijk dat we moeten uitsluiten dat een kunstenaar deze aan de compositie heeft toegevoegd. Het lijkt er eerder op dat de compositie van het karton in het Rijksmuseum aan die in het Louvre vooraf is gaan.

FUNCTIE

De verschillen in compositie en in schaal maken het probleem van de functie van het Amsterdams karton acuut. Hoe werkten de tapijntwerpers omstreeks het midden van de 16de eeuw en hoe past dit karton daarin? De reeks voor Frans I is ontworpen door Giulio Romano en zijn atelier. In Mantua, waar Giulio Romano toen werkte, werden de ontwerpen in kleine tekeningen vastgelegd die vervolgens, vermoedelijk in Brussel, door Italiaanse, maar ook door plaatselijke kunstenaars, vaak met de nodige zwier, werden vergroot tot kartons. Dat zijn tapijntwerpen op de grootte van het uit te voeren tapijt. Doorgaans wordt aangenomen dat deze bij het weven in de *basse-lisse* techniek, waarbij het karton doorgaans in repen geknipt onder het weefgetouw werd gelegd, verloren gingen. Er zijn echter diverse kartons bewaard gebleven en we moeten dus concluderen dat deze regel uitzonderingen heeft gekend. Daarbij zijn vermoedelijk ook nieuwe kartons gemaakt, herhalingen voor een latere weving. Problematisch is ook de schaal. In het begin van de 16de eeuw waren de figuren op de in Brussel geweven tapijten nog vrij klein. Toen Rafael de ontwerpen leverde voor de befaamde Apostelserie die in Brussel werd geweven, ontketende hij met meer dan levensgrote figuren in een coherente compositie op dit punt een revolutie. De in navolging van Rafael door Italiaanse kunstenaars ontworpen tapijten hadden over het algemeen deze forse schaal. Dat het karton van het Rijksmuseum een slag kleiner is, zou op een tussentijds ontwerpstadium kunnen wijzen, al is dat niet aannemelijk. In de inboedel van Kardinaal Mazarin (1602-1661) wordt een 'kleine Scipio'-reeks vermeld en dat zou erop kunnen wijzen dat het karton van het Rijksmuseum toch voor een serie op kleinere schaal is ontworpen.² Een mogelijke reconstructie zou kunnen zijn dat de Italiaanse ontwerpers uit de school van Giulio Romano na de grote Scipio-serie voor Frans I een Scipio-reeks op klein formaat hebben ont-

worpen met meer onderwerpen. Vervolgens is de grote serie uitgebreid tot de twaalf ontwerpen die we uit latere kopieën kennen, waarbij ontwerpen voor de kleine Scipio-serie zijn aangepast en in schaal vergroot. In dat stadium zou het karton in het Louvre kunnen zijn ontstaan.

MAKER

Wie heeft het karton van het Rijksmuseum gemaakt? Bij de verwerving werd het toegeschreven aan de Vlaamse schilder Michiel Coxcie, een meester die inderdaad tal van ontwerpen in Italiaanse stijl heeft gemaakt voor de Brusselse ateliers en die ook betrokken is geweest bij de productie van kartons. Het Rijksmuseum bezit met *Het verbond van God de Vader met Noach* een schitterend tapijt naar zijn ontwerp. De toeschrijving van het karton aan Coxcie is intussen moeilijk te handhaven. Bij nadere beschouwing vertonen de originele delen van het karton een uitgesproken Italiaanse manier van tekenen en ook de figuren doen Italiaans aan. Daarbij moet het karton, als het inderdaad voor die uitsluitend uit beschrijvingen bekende 'kleine Scipio-serie' is ontstaan, omstreeks 1545 zijn gemaakt en dat is te vroeg voor Coxcie. De veronderstelling is gewettigd dat het karton teruggaat op een ontwerp van een navolger van Giulio Romano, mogelijk iemand uit diens atelier. In Brussel waren in die tijd verschillende Italianen gestationeerd aan wie de uitwerking van kartons werd toevertrouwd.

In de collectie van het Rijksmuseum is een aantal prachtige door Rafael en Giulio Romano geïnspireerde tapijten aanwezig.³ Het nieuw verworven karton werpt licht op de ontstaansgeschiedenis en de productie van die monumentale meesterwerken die destijds door menig- een hoger werden aangeslagen dan schilderijen ♦

Wouter Kloek, Ger Luijten, Rijksmuseum Amsterdam
(met dank aan Prof. Dr. G. Delmarcel, E. Hartkamp-Jonxis en P. Poldervaart)

Literatuur:

Rijksmuseum Amsterdam, Jaarverslag 2003, pp. 42-44; *Bulletin van het Rijksmuseum* 52 (2004) pp. 178-180.

Noten

1. B. Jestaz en R. Bacou, *Jules Romain. L'Histoire de Scipion. Tapisseries et Dessins*, Parijs (Grand Palais) 1978, pp. 73-77.

2. P. Michel, Mazarin, *Prince des Collectionneurs. Les Collections et l'Ameublement du Cardinal Mazarin (1602-1661). Histoire et Analyse*, Parijs 2000, pp. 450-451. Met dank aan Prof. dr. G. Delmarcel.

3. E. Hartkamp-Jonxis en H. Smit, *European Tapestries in the Rijksmuseum, Amsterdam*, Amsterdam (Rijksmuseum) / Zwolle 2004.